

Derleme Makale ♦ Review Article

**Akışkan Modernite ve Performans Toplumu Bağlamında
Eğitimi Yeniden Düşünmek**

Rethinking Education in the Context of Liquid Modernity and Performance Society

Adem İNCE*

 0000-0003-4126-2798

MAKALE BİLGİSİ

Başvuru: 30.10.2021
Düzeltilme Talebi: 02.12.2021
Son Düzeltilme: 27.02.2022
Kabul: 06.04.2022
Online Yayın: 15.04.2022

Anahtar Kelimeler:

Eğitim Sosyolojisi
Zygmunt Bauman
Byung-Chul Han
Eğitim
Geç Modernite

ÖZ

Bu makale Zygmunt Bauman'ın akışkan modernite ile Byung-Chul Han'ın performans toplumu kavramsallaştırmaları üzerinden geç modern toplumda eğitimin mahiyetini irdelemeyi amaçlamaktadır. Bir toplumsal kurum olarak eğitim, sosyolojik, politik, ekonomik ve kültürel veçhelerinden soyutlanarak anlaşılacak bir fenomen olduğundan, eğitimi daha çok okul içi pratiklere hasreden ve hapseden çağdaş eğitim anlayışı karşısında eğitimin hakikatini anlayabilmek adına meseleyi bütüncül bir bakışla ele almak hayati önem arz etmektedir. Bu yüzden Bauman'ın sosyolojik, Byung-Chul Han'ın felsefi yaklaşımları geç modern dönemde imal edilen insan tipolojisinin özelliklerini etraflıca ortaya koyuyor oluşlarıyla bu makaledeki temel tartışmaları oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında varılan temel sonuç, sosyoloji ve felsefe disiplinlerinin birbirini tamamlayıcı hususiyetlerinin Bauman ve Byung-Chul Han'ın görüşleri bağlamında da geçerli olduğudur. Bu anlamda Bauman'ın akışkan modernite kavramıyla ve Byung-Chul Han'ın da performans toplumu kavramıyla detaylandığı geç modern dönem analizlerinde günümüzde politik ve ekonomik politikalar dâhilinde işe koşulan araçlar vasıtasıyla imal edilmekte olan insan tipolojisinin ihtiva ettiği genel özelliklerin birbirine benzer olduğu görülmektedir. Dahası Bauman'ın sosyolojik yorumları ile Byung-Chul Han'ın felsefi görüşlerinin birçok yerde birbirini tamamlayan tespitlere tekabül ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada varılan sonuçlar geç modern dönemin karmaşık yapısı dikkate alındığında eğitimin daha iyi anlaşılabilmesi adına eğitimle alakalı meselelerin disiplinler arası bir yaklaşımla ele alındığı takdirde daha sağlıklı bir yorumlamaya tabi tutulabileceğini öngörmektedir.

ARTICLE INFO

Submitted: 30.10.2021
Revision Requested: 02.12.2021
Final Revision Received: 27.02.2022
Accepted: 06.04.2022
Published Online: 15.04.2022

Keywords:

Sociology of Education
Zygmunt Bauman
Byung-Chul Han
Education
Late Modernity

ABSTRACT

This article examines the nature of education in late modern society through Zygmunt Bauman's conceptualisations of liquid modernity and Byung-Chul Han's performance society. Since education as a social institution is a phenomenon that cannot be understood in isolation from its sociological, political, economic and cultural aspects, it is vital to consider the issue with a holistic perspective to understand the truth of education in the face of the contemporary understanding of education that confines education to in-school practices. Therefore, Bauman's sociological and Byung-Chul Han's philosophical approaches constitute the main discussions in this article, as they reveal the characteristics of human typology produced in the late modern period. The main conclusion made within the scope of the study is that the complementary aspects of sociology and philosophy disciplines are also valid in the context of Bauman and Byung-Chul Han's views. In this sense, it is seen that the general characteristics of human typology, which is produced using tools employed within the scope of political and economic policies, are similar to each other in the late modern period analyses detailed by Bauman with the concept of liquid modernity and Byung-Chul Han with the idea of performance society. Moreover, it has been concluded that Bauman's sociological interpretations and Byung-Chul Han's philosophical views correspond to findings that complement each other in many places. The study results suggest that considering the complex structure of the late modern period, education-related issues can be understood more healthily if they are handled with an interdisciplinary approach to understanding education better.

*Yazar İletişim/ Corresponding Author: Adem İnce (Doç. Dr.), Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Samsun, Türkiye ✉ ademince@hotmail.de

Kaynak Gösterimi/ Citing This Article: İnce, A. (2022). Akışkan modernite ve performans toplumu bağlamında eğitimi yeniden düşünmek. *Sosyolojik Bağlam Dergisi*, 3(1), 80-89. doi:10.52108/2757-5942.3.1.6

Giriş

Eğitim, bir toplumda imal edilen insan tipolojisini belirleyen en önemli toplumsal kurumların başında gelmektedir. Bu anlamda insanın nasıl, hangi nitelikler üzerinden imal edildiği meselesi toplumların devamlılığı için hayati önem arz ettiğinden eğitim kurumunun da toplumların nezdindeki yeri aynı derecede önem arz etmektedir. Eğitimin mezkûr toplumsal veçhesi, onu aynı zamanda iktidarın da hususi bir önem atfettiği özel bir alan hâline getirmektedir. Tüm bu yönleriyle eğitim diğer toplumsal kurumlar ile girift ilişkilere sahip müstesna bir kurum olarak tebarüz etmektedir.

Eğitim kurumu bugünkü yapısı itibariyle ekonomik zeminde sanayi devrimine, entelektüel zeminde ise Aydınlanma düşüncesine dayanmaktadır. Sanayi devrimi ile birlikte mekanikleşen kent hayatında bugünkü yapısıyla teşekkül eden okul ile teknik bir zemin üzerinden gelişme gösteren eğitim sistemleri, hem Aydınlanmanın mümkün kıldığı, “Kilise’nin pastoral işlevlerinin modern ulus devlete aktarılması süreci”yle hem de Aydınlanma’daki toplumsal-entelektüel akımın da destekleriyle kapsamlı bir kurumsallaşmayı ihtiva eden daha sistematik bir hâle evrilmiştir (Bauman, 2012: 99).

Modern eğitim anlayışı teknik bir temele dayandığından eğitimin kapsayıcılığı da bu süreç dâhilinde sistematik kurumsallaşmanın akametine uğrayarak daha çok *öğretime* indirgenmiştir. Öğretim, normalde talim ile terbiyenin birlikteliğini ifade eden eğitimin, salt talime dayalı pratikler üzerinden düzenlenmesi sürecine karşılık gelir. Belirli bir mekânda ve zamanda, profesyonel öğreticiler eşliğinde belirli bir müfredatın talimini ifade eden öğretim, teknik bir eğitim anlayışını ikame etmektedir. Eğitimin teknik bir ameliye olarak görülmesi, onun aynı zamanda okul içerisinde düzenlenen süreçlere indirgenmesini de netice vermiştir. Böylelikle eğitim nispeten sosyolojik ve felsefi arka planından soyutlanarak daha çok pedagojik süreçler üzerinden ele alınmaya başlamıştır.

Eğitim, insan tipolojisinin çeşitli değişkenler üzerinden imali sürecini ifade ettiğinden, eğitim kavramı özelinde okul dışı süreçlerin de bu bağlamda eğitimi anlayabilmek adına fazlasıyla önem arz ettiği açıktır. Bu yüzden toplumsal ölçekte gerçek eğitim algısını idrak edebilmek için öncelikle eğitimin sosyal, kültürel, politik, ekonomik ve felsefi veçhelerinin ortaya konması gerekmektedir. Kendini bu veçhelerden olabildiğince sıyrabilmiş olan modern eğitimin salt eğitimsel yaklaşımlar üzerinden anlaşılmaya çalışıldığı bir zeminde geç modern eğitimin serencamı da bütüncül (*holistik*) bir bakış açısıyla kavranabilir gözükmektedir.

Kendi içerisinde genel bir bütünlüğü olan modern eğitimi ikiye ayırmak mümkündür: 1) erken modern dönem eğitim anlayışı ve 2) geç modern dönem eğitim anlayışı. Erken modern dönemin eğitim anlayışı kendini daha çok Pink Floyd’un *Another Brick in the Wall* şarkısının video klibinde geçtiği şekliyle, öğretmen merkezli, ezberci ve katı disiplin anlayışının hâkim olduğu eğitim felsefesinde gösterir. Bu dönemin eğitim anlayışı her ne kadar Freire’nin (2010) *Ezilenlerin Pedagojisi*’nde ikame ettiği “gelenek-modernite” dikotomisi içerisinde daha çok gelenek çatısı altında ele alınsa da modernitenin erken dönemine tesadüf eden Freire’nin geleneği, modern öncesi döneme uzanmamaktadır. Bu erken dönem modern eğitim anlayışına karşın özellikle 1980’lerden bugüne değin egemen olduğu söylenebilecek geç modern dönem eğitim anlayışı ise daha çok müteşebbis/girişimci öğrencinin bilgiyi kendisinin yapılandığı, öğrenci merkezli bir eğitim felsefesinde kendini gösterir. Bu tasnif bağlamında Zygmunt Bauman’ın tespitine göre ilk dönem katı moderniteyi, ikincisi ise akışkan moderniteyi temsil ederken Byung-Chul Han’a göre ise ilk dönem disiplin toplumunu, ikincisi ise modern performans toplumunu ifade etmektedir. Bu makale geç modern dönemin eğitim anlayışını Bauman ve Byung-Chul Han’ın sosyolojik ve felsefi mütalaaları üzerinden ele almayı ve onu okul dışında cereyan eden ve geç modern insanı şekillendiren daha geniş pratikler üzerinden anlamayı amaçlamaktadır.

2 Akışkan Modernitenin Mahiyeti

Akışkan yaşamı empoze eden akışkan modernite, Marx ve Engels’in (2003: 25) *Komünist Manifesto*’daki ifadeleriyle “her şeyin buharlaştığı” bir atmosferi hâkim kılar. İnsan, tüketici kılınarak pasifize edildiği bu atmosferde tüketim toplumunun kuşatıcılığı altında ayniyet potasında ehlileştirilen bir “birey” olarak inşa edilerek sömürüye elverişli hâle getirilir. Bauman’ın, çalışmalarında özellikle 2000’li yılların başından itibaren teorize ettiği ve odaklandığı *akışkan modernite* tabiri, insanın erken kapitalizmin üretim merkezli evreninde imal edici hususiyetiyle

(*homo faber*) tebarüz ettiği, eşyanın nispeten daha kalıcı bir mahiyete sahip olduğu katı modernitenin artık aşıldığı ve insanın bundan böyle bir tüketici olarak kendine yer bulduğu, eşyanın da kalıcılığını yitirerek metalaştırıldığı ve çabucak eskitildiği, ivmelenmenin ve bitimsiz bir değişimin neticesinde öngörülemezliğin ve belirsizliğin ikame edildiği yepyeni bir gerçekliğe tekabül etmektedir (Bauman, 2008a). Ona göre bu özellikleri ihtiva eden “akışkan modern koşulları altında yaşamak, mayın tarlasında yürümeye benzetilebilir: Herkes her an herhangi bir yerde patlama olabileceğini bilir, fakat kimse patlamanın kesin olarak ne zaman ve nerede olacağını söyleyemez” (Bauman, 2019: 18).

Bauman, akışkan modernite ile birlikte artık şeylerin katılaşabileceği kadar ömürlerinin olmadığını ve üretilenlerin yerlerine yenileri gelene kadar eskilerin çoktan eridiği bir döneme girildiğinin altını çizer. Bu yeni durumda ona göre akışkanlık o denli güçlüdür ki, şeylerin katılaşabileceği bir ortam asla tesis edilemez. Akışkan modernitenin ikinci önemli parametresi ise gücün, politikadan bağımsız, küresel bir fenomen hâline dönüşmesi sürecidir. Bu dönemde güç artık politik araçsallıktan sıyrılarak uluslararası pazarın bir parçası hâline gelmiştir. Akışkan moderniteye geçişte etkili olan bir diğer faktör ise bireyselliğin toplumsallık üzerinde elde ettiği egemenliktir. Bireysel çıkarların toplumsal değerlerin önüne geçtiği bu akışkan ortamda toplum artık yapısal bir bütünlük yerine bir ağ (*network*) olarak görülmeye başlanmıştır. Akışkan dönemin dördüncü parametresi, uzun dönemli düşünmenin, planlamanın ve eylemin demode oluşudur, zira bu yeni dönemde yeni öğrenmeler çabucak unutulması gereken malumatların üzerine bina edildiğinden kalıcı, uzun dönemli şeyler inşa edilemez hâle gelmiştir. Beşinci gösterge ise belirsizliktir. Bauman, akışkanlığın en önemli unsurlarından birisinin öngörülemezlik olduğu ve bunun da akışkan korkuyu beslediği kanaatindedir. Akışkanlığın son ve tamamlayıcı ögesi ise özerk bireydir. Önceki beş hususun ortaya çıkardığı fırsatlar ve risklerle beraber bütün sorumluluk kendi kaderini tayin edici olduğuna inanılan bireyin omuzlarına yüklenmiştir. Bu ortamda kurallara uyumluluk (*conformity to rules*) yerine esneklik (*flexibility*) revaçtadır ve akışkan ortamda hayatta kalabilmek adına esnek ve elastik olmak bir gerekliliktir (Bauman, 2005a).

Akışkan modernite bu özellikleriyle katı modernitenin bir devamı niteliğinde olup Bauman’a göre aslında bir *fetret devrine* tekabül etmektedir. Bauman, fetret öncesi katı modernitenin temel yapısını ise panoptikon üzerinden tanımlamayı tercih eder. Ona göre katı modernitenin devletinin tahakkümü katı bir kuralcılığa bağlanmıştır. Bu katı kuralcılık da gözetim ve ceza süreçleri üzerinden icra edilmiştir. Bauman’a göre bu dönemde modern devlet bahçıvanvari bir rol üstlenmiş ve istenmedik (makbul olmayan) vatandaşlara yönelik teknik çözümler (*engineering solutions*) imal etmiştir. Örneğin Holokost bu tip bir çözüm denemesi olup “rasyonel bürokratik mekanizma” tarafından üretilen ve sıradan insanlar tarafından icra edilen bir soykırım politikasıdır. Bu doğrultuda modern devlet, istikrarı sağlamak adına ötekini sistematik olarak kıyıma tâbi tutmuş ve bu sayede de herhangi bir müphemliğin ve belirsizliğin ortaya çıkmasını engellemeye çalışmıştır (Bauman, 2011a).

Katı modernite kuralcı yapısıyla daha düzenli ve planlı bir yaşamı temsil etmektedir. Buna karşın Bauman, akışkanlığa geçişle birlikte artık kısa dönemli proje ve deneyimlerin hâkim hâle geldiğini ve bununla birlikte rutinler oluşturan yapıların da artık demode olduğunu ifade eder, zira akışkan modern hayat, *deregülasyonun* egemen olduğu bir tüketim hayatıdır. Bu hayat dâhilinde tüketiciler kendilerini pazar (*market*) üzerinden tanımlayıp pazar ekonomisi içerisinde “kendilerini metalaştırma” zorlaması altında yaşam sürerler (Bauman, 2007: 111). Mezkûr metalaşma akışkan hayat içerisinde öyle bir hâl alır ki bu süreçte ilişkiler dahi akışkan bir hâle bürünür:

Benim fikrime göre toplum artık sosyal ağlara dönüşmüştür. Her gün gördüklerimizden daha çok, görmediğimiz birçok insanla iletişim kuruyoruz. E-postayla, Twitter’la ve beğenmeyle (*like*) onlarla iletişim kuruyoruz fakat fiziki temas kuramıyoruz. İnsan topluma aitken sosyal ağlar insana aittir: Toplum insanı bir parçası olarak kabul eder, sosyal ağ ise insanın varlığını neredeyse fark dahi edemez (Bauman ve Tablet, 2017: 143).

Bauman’a göre katı moderniteden akışkan moderniteye geçişin temel saikleri tüketim kültürü ve tüketim çılgınlığının temel itkisi olan mutluluk arayışıdır (*the pursuit of happiness*). Tüketim ve mutluluk arayışı, akışkan bireyin failliğini teşekkül eden iki önemli faktör olarak tezahür eder. Bu zeminde iktidar ilişkileri de katı modernitenin aksine post-panoptik bir hâle bürünür: “Post-panoptik iktidar ilişkilerinde önemli olan ilişkide daha az hareket serbestisi olan tarafın kaderinin belirlendiği kumanda tablosunun başındaki insanların istedikleri zaman yerlerini terk ederek kimsenin ulaşamayacağı kadar uzağa gidebilme özgürlüklerinin olmasıdır” (Bauman, 2019: 35). Bu yeni iktidar

ilişkilerinde “akışkanlaştırıcı/sıvılaştırıcı güçler toplumsal bir aradalığın ‘makro’ düzeyinden çıkararak ‘mikro’ düzeyine inmiştir” (a.g.e., s. 32).

Makrodan mikroya doğru gerçekleşen dönüşüm, mutluluk itkisinin de heyecan duygusunda içkin *sürgit bir kovalamacaya* dönüşümüne sebebiyet vermiştir. Bauman (2008b: 59) bu durumu Pascal’dan yaptığı şu alıntıyla örneklendirir:

Birtakım insanlar her gün ufak bir meblağı kumarda oynayarak gamsız bir yaşam sürer. Her sabah kendisine, kumar oynamaması şartıyla, o gün kazanabileceği parayı erirseniz onu mutsuz edersiniz. İstedığının kazanmak değil de oyun oynamanın keyfi olduğu ileri sürülebilir. Heyecan duymalıdır; kumar oynamayı bırakması anlamına gelecekse, armağan olarak istemeyeceği şeyi kazanmaktan mutlu olacağını hayal ederek kendini kandırmalıdır.

Bauman (2021: 50-51) tüm bu süreci betimlerken Byung-Chul Han’a da atıf yapar. Performans toplumunun her şeyden önce aslında bir “bireysel performans toplumu” olduğunu altını çizdiği *Kapımızdaki Yabancılar*’da akışkan hayattaki düsturlarımızın itaat, hukuk ve karşılanacak yükümlülükler yerine artık “arzular ve onların tatminine yönelik bir eğilim” olduğunu ifade eder ve bugünkü “halimizin Prometheus’un dramının kendi-başına-yap hali olduğuna” hükmeder: “Parçalanmış ciğer ve onu parçalayan akbabalarız aynı zamanda.” Bauman’a (2018: 12) göre bunun en temel sebeplerinden birisi akışkan bireylerin, üzerlerinde söz sahibi olamayacağı ussal mekanizmaları hâkim kılarak neticede de paradoksal olarak bu mekanizmaların ortaya çıkardığı baskı ile biçimlendirilmek zorunda kalışlarıdır:

Sınıf, güç, egemenlik, otorite, toplumsallaşma, ideoloji, kültür ve eğitim gibi kavramlar insan dünyasının sosyolojik haritasını düzenlemiştir. Tüm bu ve benzeri kavramların paylaştığı şey, kişisel iradeye sınırlar koyan ya da gerçekleşen eyleme (tasarlanmış eylemden farklı olarak) müdahale eden bir dış baskı düşüncesidir.

3 Modern Performans Toplumu: Bir Neoliberal Proje

Bauman’ın akışkan modernitesini Byung-Chul Han “modern performans toplumu” olarak isimlendirir. Han (2018a: 17), *Yorgunluk Toplumu*’nda artık Foucault’nun disiplin toplumunda yaşamadığımızı ifade eder. Ona göre neoliberal toplum, panoptikonun hâkim olduğu “hastaneler, tımarhaneler, hapishaneler, kışlalar ve fabrikalardan oluşan bir disiplin toplumu değil”dir. Han, bunların yerini “çoktan beridir fitness salonları, bürolardan oluşan gökdelenler, bankalar, havaalanları, alışveriş merkezleri ve gen laboratuvarlarının” aldığını söyler ve akabinde de “21. yüzyıl toplumu artık bir disiplin toplumu değil, performans toplumdur” der.

Performans toplumu, Byung-Chul Han’ın düşünce evreninde kendine bir pozitivite toplumu olarak yer bulur. Ona göre disiplin toplumu yasağın negatifliğiyle belirlenmiş, *-meli/malı* gereklilik kipini hâkim kılmış bir olumsuzluk toplumdur. Bunun aksine bir olumluluk toplumu olan modern performans toplumunun ikame ettiği kip ise *-ebilmek* olmuştur: “Sınırlamaları kaldırılmış -ebilmek, performans toplumunun kipidir. Tasdik etmenin topluluk ismi olan ‘Yes, we can’ performans toplumunun pozitif karakterini dile getirir. Yasak, emir veya kaidenin yerini proje, girişim ve motivasyon alır” (a.g.e., 18).

Han’a göre “e-bilmenin pozitifliği, *-meli/malı*’nın negatifliğinden çok daha fazla randımanlıdır.”, çünkü “performans öznesi, itaatkar özeden daha hızlı ve üreticidir.” Neoliberal sistemin görmeyi arzuladığı bir tipolojiye tekabül eden müteşebbis/girişimci performans öznesi “kendisini zorlayan, hatta sömüren her türlü tahakküm yönteminden muafır. Kendi kendinin egemeni ve efendisidir. Bu açıdan itaatkar öznedenden ayrılır.” Fakat Han’a göre bu durum paradoksal bir şekilde performans öznesini hür de kılmaz: “Fakat tahakküm yöntemlerinin ortadan kalkışı özgürlüğe götürmez. Daha ziyade özgürlük ve zaruretin birbirine geçmesine müsaade eder.” Bu sayede de “performans öznesi, performansın azamileştirilmesi için *mevcuri özgürlüğü* veya *sınırsız mecburiyeti* temellük eder.” (a.g.e., 22). Han’a göre dış tahakkümün iç tahakküme evrildiği bu yeni liberal zeminde sömürü beklenenin aksine daha da şiddetlenir: “İş ve performansın ifratı kendini sömürmeyi şiddetlendirir. Bu ise başkalarını sömürmekten daha verimlidir çünkü özgürlük hissiyle beraber gelir. Sömürün aynı zamanda sömürülendir. Avcı ve kurban artık ayırt edilebilir değildir. Bu kendi kendine çekilme hali, kendine içkin mecburiyet yapılarının şiddete [*Gewalt*] tahavvülü sebebiyle paradoksal bir özgürlük doğurur” (a.g.e., 22).

Byung-Chul Han'a göre neoliberal toplumda özgürlük ve zaruretin birbirine geçmesi yeni iktidar ilişkilerinin de tezahür ettiği bir alan inşa eder, zira ona göre neoliberal iktidar, insanların özgürlüğü üzerinden işleyen akılcı ve sessiz bir iktidara karşılık gelir: "Mutlak iktidara ulaşmak isteyen şiddetten değil, başkalarının özgürlüğünden yararlanmak zorunda kalacaktır. Bu tür bir iktidar, özgürlük ve teslimiyetin birleştiği anda elde edilir" (Byung-Chul Han, 2020a: 13). Özgürlük ve teslimiyetin, yani özgürlük ve zaruretin birbirine geçirilmesi ise arzu üzerinden tetiklenir. Burada "zorundayım" değil, "istiyorum" formunda daha yüksek bir iştiaha dile getirilir, çünkü Han'a göre "daha yüksek bir güce yönelik verilen cevap, içsel bir 'hayır' değil, aksine empatik bir 'evet'tir." (a.g.e., 10). İktidar da olumsuzluktan ve "hayır" refleksine sebep olmaktansa "empatik evet"i ortaya çıkarmak için sessiz ve derinden çalışır: "İktidar ne kadar güçlüyse, o kadar sessiz ve derinden etki eder. Özellikle kendine işaret etmek zorunda kaldığı yerde, zaten zayıflamıştır" (a.g.e., 9).

Byung-Chul Han, neoliberal performans toplumunu tarif ederken her ne kadar artık Foucault'nun disiplin toplumunda yaşamadığımızı ifade etse de esasında Foucault da 1980 sonrası iktidar anlayışını "yönetimsellik" ismiyle kavramsallaştırarak bambaşka bir iktidar mantalitesine geçiş yaptığını savunurken tam da Han'ın tanımladığı sessiz ve akılcı iktidarı betimlemiştir:

Güç, eğer yegâne amacı "baskılamak" olan sansür, dışlama, muhasara/abluka ve baskı gibi yöntemlerle işlev görseydi ve büyük süper egonun davranış kalıpları gibi negatif bir şekilde tatbik edilseydi, böyle bir durumda oldukça zayıf ve kırılabilir bir unsur olurdu. Eğer -tam aksine- güç, bugün kuvvetli bir konumda ise bunun sebebi -fark etmeye başladığımız üzere- gücün arzu ve bilgi düzeyinde etkiler üretmesi ve bilgiyi sansür eden ve engelleyen bir konumda olmaktan ziyade onu üretmesinden mütevellittir (1980: 54).

Han (2019a: 24) da *Psikopolitika*'da Foucault'ya çok yakın bir saptamada bulunur: "Güç kullanarak insanlara emir ve yasaklardan oluşan bir korse giydirmek için büyük çaba harcayan disiplinci iktidar verimsizdir. İnsanların kendiliğinden egemenlik ilişkilerine boyun eğmelerini sağlayan iktidar tekniği ise çok daha verimli." Aslında Byung-Chul Han'ın neoliberal iktidarını Foucault'nun yönetimselliğinden ayıran en temel saik, Han'ın, Foucault'nun biyopolitikasının karşısında konumlandığı psikopolitikadır. Foucault, neoliberal yönetimselliğin özgürlük fikri üzerinden kendine alan açarak işlerlik gösterdiğini söylerken akılcı iktidarın biyopolitik hüviyetinin devam ettiği kanaatini taşır. Ona göre (2007: 103), biyopolitika "bedenlerin boyun eğmesini ve nüfusların denetimini sağlamak üzere çeşitli ve çok sayıda teknik"ten müteşekkildir. Rose ve Miller'a (1992: 174) göre de biyopolitik teknikler, "nüfusun varlığının/sermayesinin, sağlığının ve mutluluğunun bilinip yönetilmesine yönelik girişimler"e tekabül eder.

Byung-Chul Han (2019a: 28) ise performans toplumunun temel itkisinin biyopolitikadan psikopolitikaya kaydığı kanaatindedir: "Disipline edici rejim Deleuze'a göre 'beden' gibi organize olmuştur. Biyopolitik bir rejimdir. Neoliberal rejimse 'ruh' gibi davranır. Hükümet biçimi *psikopolitikadır*." Han'a göre psikopolitik iktidar aygıtları "sorgulanamaz bir çekilmeyi, sağaltıcı rekabet ve mükemmel bir motivasyon olarak sürekli olarak yayar. Motivasyon, proje, rekabet, optimizasyon ve inisiyatif neoliberal rejimin psikopolitik tahakküm teknikleri"nden sadece birkaçıdır ve biyopolitik tekniklerden bariz bir şekilde farklılık gösterirler.

Byung-Chul Han'a göre biyopolitik tekniklerin hâkim olduğu panoptik toplumda sadece dışsal gözlem ve denetim egemendir: "Bentham'ın Big Brother'ı da sakinlerini sadece dışarıdan gözetler. Panoptikonu *görsel ortama* bağımlıdır. *İçsel düşünce ve ihtiyaçlara ulaşamaz*." Dolayısıyla biyopolitik tekniklerin icrasıyla hayat bulan "disipline edici iktidarın ortopedik tekniği, ruhun gizli istekleri, ihtiyaçları ve arzuları barındıran derin katmanlarına nüfuz etmesine ve bunları hükmü altına almasına yetecek kadar incelikli değildir" (a.g.e., 30). Han geç kapitalizmin mahiyeti hususunda oldukça kesin bir ayrıma başvurur ve bedeni esas alan biyopolitik tekniklerden artık ruhu esas alan psikopolitik tekniklere geçiş yapıldığını vurgular: "Kapitalizmin sonraki biçimlerinden, mutasyona uğramış biçimlerinden birisi olması anlamında neoliberalizm ise öncelikli olarak 'biyolojik, somatik, bedensel olan'la ilgilenmez. Üretici güç olarak *Psyche*'nin [ruh] farkına varır. *Psyche*'ye, böylelikle *psikopolitikaya dönüş*, günümüz kapitalizminin gayri maddi, gayri bedensel oluşuyla belirlenen üretim biçimine de bağlıdır" (a.g.e., 32).

Byung-Chul Han'a göre psikopolitik tekniklerin işlerliği ruhun heyecan üzerinden ayarılmasına bağlıdır, zira neoliberal iktidarı disiplin iktidarından ayıran en önemli faktör, içsel duygulara ve arzulara erişimin artık mümkün olmasında yatmaktadır ve bu içsel duygulara erişim heyecan vasıtasıyla tetiklenir: "Heyecanlar, dürtülerin de yer aldığı limbik sistem tarafından kontrol edilir.

Davranışların, insanın çoğu zaman farkında olmadığı, düşünce-öncesi, yarı-bilinçli, bedensel-dürtüsel düzeyini oluştururlar. Neoliberal psikopolitika, *eylemleri bu düşünce-öncesi düzeyde etkilemek amacıyla ele geçirir* heyecanları. Heyecan üzerinden kişiyi derinden yakalar. Heyecanın kişilerin psikopolitik yönlendirilişinde son derece etkili bir araç olması bu yüzdendir” (a.g.e., 55).

4 Akışkan Bireyin ve Performans Süjesinin İmali

Bauman, akışkan modern dönemdeki eğitim anlayışını akışkan modernitenin mütemmim bir cüzü olarak görür. Ona göre eğitim, piyasalaştırma (*pazarlaştırma*) süreçlerinden bağımsız bir şekilde düşünülemez. Bu düzlemde eğitim artık içeriğin aktarılmasından ziyade kapasite inşasına ve öğrenenin öğrenme kabiliyetini yönlendirmeye odaklanmaktadır. Bu doğrultuda Bauman’a (2005b: 115) göre çocukluk da sosyo-politik bir inşaya tâbi tutularak tüketici eğitiminin bir nesnesi hâline getirilerek pazar ekonomisine kurban edilen bir fenomen hâline almıştır.

Bauman’a göre çocukluğundan itibaren sosyo-politik bir biçimlendirmeye tâbi tutulan birey pazar ekonomisine muvafık bir şekilde *balistik füzedan akıllı füzeye* dönüştürülmüştür. Balistik füze, belirlenen koordinatlara doğru fırlatıldıktan sonra herhangi bir şekilde değişkenlik gösterebilecek şartları dikkate almadan hedefe varmayı amaçlayan bir füze tipidir. Balistik füze sabit hedefler için idealdir, fakat mesele hareketli hedefler olduğunda isabet kaydedemez. Akıllı füze ise fırlatıldıktan sonra bile kilitlenmiş olduğu hedefin hareketlerini sürekli kontrol ederek en ufak değişiklikleri dahi dikkate alan, yolda kesintisiz bir şekilde veri toplayıp öğrenen ve hedefini de bu öğrenme sonucunda bulup imha etmeyi amaçlayan bir füze tipidir. Akıllı füzeleri balistik olandan farklı kılan en temel saik, hızlı bir şekilde öğrenmeleri ve hızlı bir şekilde bir önceki öğrenmelerini de unutmalarıdır. Her öğrenme hemencecik değerlendirilip rasyonel bir karara varılır ve elde edilen yeni veri bu kararın unutulmasını gerekli kılarak yeni bir değerlendirmeyi ve yeni bir öğrenmeyi mümkün kılar. Bu minvalde Bauman’a (2011b: 26) göre akıllı füzelerin stratejisi “araçsal rasyonalite”dir ve bu yeni ussallığın ikame ettiği şey de Steiner’in tabiriyle hemen her şeyin maksimum fayda üzerinden düşünüldüğü ve kullanıldıktan sonra da hemencecik demode olmaya mahkûm edildiği “gazino kültürü”dür:

Akıllı füzelerin “beyinlerinin” asla unutmaması gereken şey, edindikleri bilginin fazlasıyla kullanılabilir olduğu, yalnızca bir sonraki duruma kadar makul olduğu, yalnızca geçici olarak yararlı olduğu ve başarının garantisinin, edinilen bilginin artık geçerli olmadığı anı gözden kaçırmamak olduğudur. Malumatın geçersizleştiği bu noktaya ulaşıldığında ilgili malumat atılmalı, unutulmalı ve değiştirilmelidir.

Byung-Chul Han da Bauman’inkine yakın bir saptamada bulunur. *Psikopolitika* kitabında “Köstebek ve Yılan” isimli bir başlık açan Han (2019a: 27-28), erken modern dönemin bireyinin, disiplin altına alınmış olan aile, okul, hapishane, kışla, hastane ve fabrika gibi mekânlar arasında gezinirken “kapalı bir sistem” içerisinde hareket ettiğini söyler. Birey bu sistem içerisinde bir mekândan diğerine geçerken gözetimden kurtulamaz ve sürekli olarak disipline edilir durur. Han’a göre bu eski sistemin temsilî hayvanı köstebektir. Kendisine tayin edilmiş kapalı bir habitat içerisinde hareket kabiliyeti nispeten kısıtlı olan köstebek, erken kapitalist dönemin işçisine karşılık gelir. Hâlbuki geç kapitalist dönemde “hareket alanı kapalı mekânlar olmayan”, girişimci/müteşebbis neoliberal *süje* (*subject: özne-unsur*) ise yılan tarafından temsil edilir: “Köstebek hazır döşenmiş mekânlarda hareket eder ve böylelikle de mekânın kısıtlamalarına boyun eğmiş olur. Tabi bir *öznedir* (*Subjekt*) köstebek. Yılansa mekânı hareketiyle kullanıma açtığı ölçüde bir proje (*Proje*).”

Bauman (2011b), kullanılıp atılabilirliğin (*disposability*) egemen kılındığı akışkan eğitim anlayışında bilginin yerini malumatın/enformasyonun almasından yana muzdarip oluşunu da hassaten ifade eder. Ignazia Ramonet’ten yaptığı alıntıyla son otuz yılda imal edilen malumatın beş bin yıllık imalattan daha fazla olduğunu vurgular. Daha trajik bir misal ise New York Times’ın Pazar günleri yayımlanan versiyonunda 18. yüzyılda kültürlü bir insanın ömrü boyunca edinebileceğinden daha fazla malumat olduğudur. Bauman, akışkan bireyin baş edemediği bu malumat tufanında boğulduğunu söyler.

Byung-Chul Han da malumatın olumsuzluğuna vurgu yapar. Han’a (2019b: 61) göre malumat, doğası gereği “pornografik”tir. Şeffaf olan ve gözün kendisiyle hemen ilişkiye girebileceği bir mahiyeti haiz olan malumat yığını ona göre de bir kasırgayı ifade eder. Malumatın bir gürültü (*noise*) olduğunu ve insanı tefessüh ettiğini, bilginin ise bir ses (*voice*) olduğunu ve insanı inşa ettiğini söyleyen Han,

malumatın negatifliği konusunda tavrını oldukça net takınır: “Ne kadar çok enformasyon serbest kalırsa dünya o kadar karmaşıklaşır. Hiper-enformasyon ve hiper-iletişim karanlıkta bir ışık olamaz.”

Bauman (2008a: 160), akışkan modern dünyada birçok şey gibi eğitimin de dönüşüme tâbi tutulduğunu ifade ederek “eğitim” üzerindeki vurgunun geç-modern dünyada artık “öğrenme”ye kaydırıldığını söyler. Bu zeminde eğitim kavramı mevzubahis olduğunda eğitimcilere ve topluma düşen sorumluluk, öğrenme ile birlikte öğrenen öznenin omuzlarına yüklenmiştir. Dahası, Bauman’a göre *hayat boyu öğrenme* kavramının ikame edilmesi ile birlikte öğrenen özneye yüklenen sorumluluk duygusu daha da ağırlaştırılmış bir şekilde hususiyle yöneticilerin üstlenmesi gereken olumsuz sosyo-ekonomik etkilerin sorumluluğu da öğrenmeye yapılan vurgu neticesinde, başa çıkamayacağı devasa sosyo-ekonomik eşitsizliklerin karşısında hiçbir gücü olmayan bireye mâl edilir.

Byung-Chul Han ise hayat boyu öğrenmeye sorumluluk yönünden değil de bireyi keşmekeşe sevk eden hususiyeti üzerinden değinir. Han’a (2020b: 28) göre neoliberal eğitim anlayışı, bireyin hemen her anını işgal edecek bir satha nüfuz edecek şekilde teşekkül etmiştir. Nitekim hayat boyu öğrenme anlayışı da bu yönüyle bireyi hayatı boyunca inşa edilebilecek bir *süje* olarak konumlandıran neoliberal bir politikadır: “Hayat boyu öğrenme, ikmalî (*completion*) ihtiva etmez, o yalnızca hayat boyu imalatı (*life-long production*) içerimler.” Hayat boyu imalat, ömrü, bireyin kendisini mütemadiyen işleyebileceği bir zaman dilimine dönüştürerek *Burnout*’u (tükenmişlik) genişletme işlevi görür. Tükenmişliğin yaşamın her alanına sirayet edişini netice veren sömürülebilirliğin felsefi zemini ise “kendini gerçekleştirme” (*self-realization*) idealinde karşılık bulur. Han’a (2018b: 38) göre “kendini yabancılaştırma, kendini optimize etme ve kendini gerçekleştirme süreciyle vuku bulmaktadır.” Bu süreç ise özgürlük fikriyle işlendiğinden sömürü birey tarafından fark edilememektedir:

Neoliberal rejimin iktidar tekniği ince bir biçim almıştır. Doğrudan bireyi ele geçirmez. Daha ziyade bireyin kendiliğinden, tahakküm bağlamını kendi içine yansıtacak ve bunu özgürlük olarak yorumlayacak şekilde kendine etki etmesini sağlar. Kendini optimize etme ve boyunduruk altına girme, özgürlük ve sömürü bu noktada aynı şey haline gelir (2019a: 35).

Özgürlük ve sömürünün aynı şey hâline geldiği neoliberal ortamda artık yaşam koçlarının eşlik ettiği ve kişisel gelişimin öncelendiği bir hayat tarzı bireye çok da fark ettirilmeden hâkim hâle getirilir:

Neoliberal psikopolitika giderek daha incelikli sömürü biçimleri icat ediyor. Çok sayıda kendini yönetme atölyeleri, motivasyon artırıcı hafta sonları, yaşam koçları, kişilik geliştirme seminerleri ve zihin antrenmanları kendini optimize etme ve verimliliği artırma konusunda sınır olmadığı vaadini dile getiriyor. Bunlar yalnızca çalışma saatlerini değil, bireyin tümünü, bütün dikkatini, hatta bizzat hayatını sömürme amaçlı neoliberal tahakküm teknikleri tarafından yönlendirilmektedir. Bu teknikler insanı keşfeder ve bizzat onu sömürünün nesnesi yapar (2019a: 37).

Bauman da kendini gerçekleştirmeye aynı olumsuzluk vurgusuyla temas eder. Rein Raud ile söyleştiği *Benlik Pratikleri*’nde Raud’a şu soruyu yöneltir: “Ama gelgelelim *kendi* kendini gerçekleştirme, neoliberal politikaların yaptığı ‘kader’ – fazlasıyla benim kontrolüm dışındaki dış koşullar– manipülasyonunun üzerini örtmek için günümüz hegemonik neoliberal ideolojisinin bol bol suiistimal ettiği bir söylence değil de nedir?” Bauman devamında kendini gerçekleştirmenin bir manipülasyon oluşunu da gündeme getirir ve hatta kendini gerçekleştirmeyi “kişinin sağduyulu davranabilme ve manevra yapma kapasitesine bırakılmış alana yapılan bir taarruz” olarak görür (Bauman ve Raud, 2018: 99). Bauman (2008b: 66) bu noktada Lipovetsky’den yaptığı alıntıyla “disiplinci, gözüpek ve ahlakçı bireyciliğin” yerini “kişisel başarıyı varoluşun esas amacı hâline getiren hazcı, psikolojik ‘alakart bir bireyciliğe’ bırakmıştır.” der.

Kendini gerçekleştirme, kendine yatırım yapma dayatması altında yaşam sürmek zorunda olan süjeyi gündeme getirir. Bu durum Byung-Chul Han’ın *-meli/malı* kipinden *-bilmek* kipine geçişi ifade ettiği neoliberal mantalitenin olağan ortamında vuku bulur. Bauman (2008b: 115-116) da kipler hususunda Han’a yakın bir tespiti dile getirir: “Paradoksal bir şekilde baskı, bariz zorlamaya başvurmadığında ve şiddet tehdidinde bulunmadığından direnmesi, karşı koyması ve püskürtmesi en güç şeydir. ‘Bunu yapmalısın (veya yapmamalısın), yoksa’ buyruğu, kin uyandırır ve isyana neden olur. Öte yandan, ‘onu istiyorsun, hak ediyorsun; o sana ait, onu elde edebilirsin, öyleyse git yakala onu’ tavsiyesi sürekli olarak övgüye aç bir *amour de soi* [benlik sevgisi] teşvik eder.”

Lakin Han, Bauman'dan farklı olarak ısrarla günümüz neoliberal toplumunun bir *olumluluk toplumu* oluşunu sıklıkla gündeme getirir ve hatta kendini optimize etmenin de esas amacının kusursuz iş görmek olduğunu ve kusursuz iş görmek için de pürüzlerin/olumsuzlukların giderilmesi gerektiğini vurgular:

Kendini optimize etmeyi talep eden neoliberal buyruk sadece sistem içerisinde kusursuz iş görmenin hizmetindedir. Verimlilik ve performansı artırmak için tıkanmalar, zayıflıklar ve hatalar tedaviyle giderilmelidir. Bu amaçla her şey ölçülebilir ve karşılaştırılabilir hale getirilerek pazarın mantığına teslim edilir. İyi bir hayat tasası değildir kendini optimize etme çabasının ardındaki. Bizzat sistemik zorlamalar, ölçülebilir pazar başarısıdır bunu zorunlu kılan. (2019a: 37).

Her iki düşünürün de analiz ettikleri geç modern dünyanın kuşatıcılığından kendimizi nasıl kurtarabileceğimize yönelik (kendilerince) çözüm önerileri de mevcuttur. Bu hususta Bauman, tüm akışkan modernite tahlillerinin ardından kaleme aldığı *Yaşam Sanatı* kitabında bizi tüm araçlarıyla kuşatan akışkan dünyanın "gerçekliğine" ötekini dikkate alan bir yaşam sanatını hâkim kılarak karşı çıkabileceğimizi ya da bunu yaparak en azından belli bir oranda mukavemet sergileyebileceğimizi ifade eder, çünkü ona göre "akışkan modern tüketicilerin ihtiyaç duyduğu ve uğruna mücadele etmeleri için her açıdan tavsiye aldıkları, dürtüldükleri ve cesaretlendirildikleri uzam, yalnızca diğer insanları -ancak özellikle de yardım eden ve/ veya yardıma muhtaç olabilecek insanları- bertaraf edip küçülterek kazanılabilir. (Bauman, 2008b: 162)" Bu zeminde ona göre diğer insanları/ötekini bertaraf etmeyecek bir sanatın hâkim kılınabileceği bir yaşam, akışkan hayata karşı koyuşun ipuçlarını barındırabilir.

Byung-Chul Han (2019a: 84) da *Psikopolitika*'da önerisinin hemen öncesinde yaşam sanatına değinir ve "Yaşam sanatı Foucault'dan hareketle tamamen başka bir yorum biçimini ortaya çıkaran bir özgürlük pratiği olarak görülebilir." der. Foucault'dan yaptığı alıntıyla yaşam sanatının "psikolojiyi öldürmek ve gerek kendinden hareketle, gerekse diğer bireyselliklerle birlikte, adı olmayan özler, ilişkiler, nitelikler ortaya çıkarmak" olduğunu ve bu başarısızlığı takdirde hayatın da yaşanmaya değer olmayacağını vurgular. Lakin Han'ın ifade ettiği yaşam sanatı, Bauman'inkine nazaran birtakım farklılıkları ihtiva eder. Han, Bauman gibi ötekine değil de katılımcı toplumun dejenerasyon edici niteliğinden kendini olabildiğince yalıtıma atıf yaparak modern mutezil, münzevi bir budala olmayı salık verir:

Budala modern mutezildir, heretiktir. Herezi köken olarak seçim anlamına gelir. Bu anlamda heretiğin seçim özgürlüğü vardır. Ortodoksluktan ayrılma cesaretini gösterir. Uyum baskısından kendini cesurca kurtarır. Heretik olarak budala uyuma zorlamasına karşı direnişin simgesidir. Münzeviliğin büyüsünü kurtarır. Giderek artan uyum baskısı nedeniyle günümüzde heretik bilinci geliştirmek her zamankinden daha acildir (2019a: 87).

5 Sonuç

Akışkan modernite veya modern performans toplumu, 1980 sonrasında değişime uğramaya başlayan, fakat 2000'li yıllarla birlikte dünyada daha geniş bir sahada etkisini gösteren sosyo-politik ortamı ifade etmektedir. Larner (2000: 7) bu sosyo-politik ortamın değerlerinin, "birey, seçim özgürlüğü, pazar güvenliği, 'bırakınız yapsınlar' anlayışı ve minimize edilmiş hükmetme anlayışı" olduğu kanaatindedir. Bu manzarayı detaylıca betimleyen, Bauman'ın *akışkan modernite* kavramsallaştırması ile Byung-Chul Han'ın *modern performans toplumu* tabiri Larner'in ifade ettiği bu süreci oldukça derinlikli bir şekilde ele alan farklı mefhumlar olarak tezahür etmektedir. Bu anlamda Bauman'ın ve Han'ın farklı kavramlar kullanarak analiz ettikleri dönem ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde yorumlamaların büyük oranda birbirleriyle örtüştüğü görülmektedir.

Bauman'ın akışkan modernite ve Byung-Chul Han'ın modern performans toplumu analizlerinde eğitimi okul dışında vuku bulan oldukça kapsamlı bir süreç olarak ele aldıkları anlaşılmaktadır. Eğitimin genellikle öğretime indirildiği ve "davranış değişikliği" olarak ele alındığı (bkz. Ertürk, 1972: 12) günümüz dünyasında Bauman'ın ve Han'ın bu yaklaşımları eğitimin Almanca'daki felsefi derinliği içerisinde ele alındığı şekliyle *Bildung*'u ve Türkçedeki talim ve terbiyeyi mezceden *maarif* kavramını akla getirmektedir. Eğitimi sosyolojik ve felsefi zeminde okulun dışına çıkartarak tahlil eden bu yaklaşımın günümüz toplumundaki eğitim algısını idrak etmek için oldukça önemli olduğu söylenebilir. Nitekim Bauman, akışkan moderniteyi özetlediği *Akışkan Hayat* kitabının girişinde tüm bu genel manzarayı betimledikten sonra sözlerini kendimizi bu kuşatıcılıktan nasıl kurtaracağımıza

getirerek nihayete erdirir. Bu esaslı soru karşısında çarenin eğitimde olduğunu ifade eden mütefekkirimiz, tam bu noktada eğitimin mahiyeti hususundaki çağdaş ikilemi gündeme getirir. Sözlerini de bu minvalde akışkan eğitime karşı içinde bulunduğumuz vaziyeti bir nebze de olsa anlamamıza vesile olabilecek eleştirel pedagojinin önemli olduğu vurgular. Bu eleştirel yaklaşımın hâlihazırdaki manzarayı anlayabilmek için hayati olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Bauman'ın ve Byung-Chul Han'ın geç modern dönemde her ortamda eğitilerek imal edilmekte olan insan tipolojisini ortaya çıkaran koşulları detaylıca irdeledikleri analizleri aslında her iki düşünürün de yaklaşımlarının birbirini tamamladığını da göstermektedir. Bu anlamda Bauman'ın sosyolojik tespitlerinin Byung-Chul Han'ın felsefi tahlilleriyle birçok noktada birbirini tamamlayan saptamaları dillendirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. İki düşünürün görüşleri bağlamında birçok noktada sosyolojinin açıklayıcılığının felsefi tahlillerin derinliğiyle daha iyi anlaşılabilir bir zeminde konumlandırıldığı görülmektedir.

Bauman'ın ve Byung-Chul Han'ın geç modern dünyanın olumsuzlukları karşısındaki çözüm önerilerinin de temelde birbirleriyle paralellik arz ettiği, lakin nüanslarda ayrıştıkları görülmektedir. Bu anlamda Bauman'ın, özellikle Levinas'ın, ötekiyle inşa edilebilecek bir ilişkiyi öne çıkaran felsefi yaklaşımlarını seküler bir zeminde ele alarak bunun üzerinden yaşam sanatını öne çıkardığı; buna karşın Byung-Chul Han'ın da katılımcılık sayesinde her bireyi bir performans süjesine dönüştürmeyi hedefleyen katılımcı topluma karşı heretik, münzevi bir budala olmayı telkin ederek inzivayı daha değerli gördüğü anlaşılmaktadır. Son olarak Bauman'ın ve Byung-Chul Han'ın geç modern dünyaya yaklaşımlarının ele alınacağı daha kapsamlı çalışmaların sosyolojinin ve felsefenin birbirini tamamlayan hususiyetlerini mezceden bütünlüklü bir perspektifi hâkim kılabileceği söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/ References

Bauman, Z. (2005a). Education in liquid modernity. *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, 27(4), 303-317.

Bauman, Z. (2005b). *Liquid life*. Cambridge: Polity.

Bauman, Z. (2007). *Liquid times: Living in an Age of uncertainty*. Cambridge: Polity.

Bauman, Z. (2008a). *Akışkan hayat*. İstanbul: Ayrıntı.

Bauman, Z. (2008b). *Yaşam sanatı*. İstanbul: Versus.

Bauman, Z. (2011a). *Collateral damage: Social inequalities in a global age*. Cambridge: Polity.

Bauman, Z. (2011b). *Liquid modern challenges to education*. Padova: Padova University Press.

Bauman, Z. (2012). *Yasa koyucular ile yorumlayıcılar*. İstanbul: Metis.

Bauman, Z. ve Tablet, S. (2017). Interview with Zygmunt Bauman: From the modern project to the liquid world. *Theory, Culture & Society*, 34(7-8), 131-146.

Bauman, Z. (2018). *Özgürlük*. İstanbul: Ayrıntı.

- Bauman, Z. ve Raud, R. (2018). *Benlik pratikleri*. İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2019). *Akışkan modernite*. İstanbul: Can.
- Bauman, Z. (2021). *Kapımızdaki yabancılar*. İstanbul: Ayrıntı.
- Ertürk, S. (1972). *Eğitimde program geliştirme*. Ankara: Yelkentepe.
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings*. New York: Pantheon.
- Foucault, M. (2007). *Cinselliğin tarihi*. İstanbul: Ayrıntı.
- Freire, P. (2010). *Ezilenlerin pedagojisi*. İstanbul: Ayrıntı.
- Han, B.-C. (2018a). *Yorgunluk toplumu*. İstanbul: Açılım.
- Han, B.-C. (2018b). *The Expulsion of the other*. Cambridge: Polity.
- Han, B.-C. (2019a). *Psikopolitika: Neoliberalizm ve yeni iktidar teknikleri*. İstanbul: Metis.
- Han, B.-C. (2019b). *Şeffaflık toplumu*. İstanbul: Metis.
- Han, B.-C. (2020a). *İktidar nedir?* İstanbul: İnsan Yayınları.
- Han, B.-C. (2020b). *The disappearance of rituals*. Cambridge: Polity.
- Larner, W. (2000). Neoliberalism: Policy, ideology, governmentality. *Studies in Political Economy*, 63(1), 5-25.
- Marx, K. ve Engels, F. (2003). *Komünist Parti manifestosu*. İstanbul: Eriş.
- Rose, N. ve Miller, P. (1992). Political power beyond the State: Problematics of government. *British Journal of Sociology*, 43(2), 173-220.